



**Федір ШАНДОР**

**Ключові слова:** національна свідомість, національна самосвідомість, історична пам'ять, культура, освіта, виховання.

*Динаміка сучасного політичного життя висуває проблему відповідності нинішньої національно-політичної свідомості таким нагальним характеристикам політичного часу, як особливості виборчого процесу, переходу країни від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми державного устрою, здійснення адміністративно-територіальної реформи тощо.*

УДК 351.858(477)

## **ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ**

© Шандор Ф. Ф., 2011



еред Україною постає низка непростих ментальних, духовних, світоглядних проблем. Серед них одна з найголовніших – формування реального громадянського суспільства.

Без високого рівня національної свідомості досягнення цієї мети видається неможливим [7, 45 – 51].

Після розпаду СРСР, краху так званої соціалістичної системи усі посткомуністичні суспільства пережили потужний культурно-духовний шок, наслідки якого відчутні дотепер. Цей шок є результатом складного зіткнення трьох неоднозначних культурних векторів:

- а) нової системи цінностей, що разом з ринковими моделями господарювання дедалі активніше імпортується з країн західної цивілізації, Америки;
- б) старої радянської системи цінностей і відповідних поведінкових стереотипів;
- в) традиційної національної системи цінностей.

Об'єктивно усі ці вектори є впливовими і часто протирічають один одному, особливо з позиції формування психології молодого покоління. Перший потребує прискіпливого, навіть державницького впливу на те, щоб імпорт так званої масової, рудиментарної культури в Україну було призупинено. Стара радянська система цінностей може остаточно зникнути лише з часом, оскільки це пов'язано з конкретними її носіями. І, врешті, традиційна національна система

цінностей, що вкрай необхідна і затребувана як основа національного державотворення, потребує куди більшої політичної волі й державницького підходу до її відродження та зміцнення, підкреслимо, – у принципово інших суспільно-політичних умовах. Тобто влада, держава мають однозначно вибрати, який наразі культурний, духовний вектор має домінувати в Україні [3].

Тоталітарне ярмо, в якому перебувала Україна понад 70 років за радянської доби, залишило свій гіркий відбиток у національній свідомості українців. Водночас, як засвідчує історія, питання національної свідомості на різних етапах залишалися одним із найгостріших і найбільш важливих у міжнародних відносинах. За тоталітарного режиму про національну самосвідомість взагалі не прийнято було говорити. Це було настільки небезпечно, що багато наших співвітчизників поплачували за це життям [2, 144 – 157].

Послугуючись терміном «національна самосвідомість», слід відрізнити його від поняття «національна свідомість», знаючи про те, що свідомість узагалі – це розуміння чи, точніше, усвідомлення людиною себе як суб'єкта власних дій, потреб, інтересів, почуттів, думок, мотивів поведінки й ідеалів, свого становища в природному й соціальному середовищі. Національна свідомість указує на спільність національного походження, спільну належність до рідного краю, на неослабний інтерес у ставленні до історичного минулого й сучасності, до рідної мови й культури. Безумовно, національна свідомість – це сукупність рис індивіда, групи або спільноти, які виникли в процесі спілкування з представниками інших національних спільнот.

У теорії існує низка основних чинників впливу на формування національної свідомості. Умовно їх можна поділити на три великі групи: *об'єктивні, практично-духовні, технологічні*. Останні, на нашу думку, мають найважливіше значення для формування сучасної національно-політичної свідомості громадян.

До першої умовної групи чинників уходить весь комплекс суспільно-історичних реалій, об'єктивно сформований спосіб життя тієї чи іншої нації. Вплив цієї групи – чинник суттєвий, можливо, й фундаментальний, але не абсолютний.

До другої групи слід зарахувати властиві нації

стереотипи (традиції, звичаї, особливі риси характеру і поведінки, народні промисли, розваги, ігри тощо), історичну пам'ять, усталену символіку, національні святині. Всі вони реально впливають на формування національної свідомості, жодного не можна ігнорувати. Однак технологічні чинники формування підсвідомого потребують аналізу через їх специфіку, яка актуалізується сучасним політичним життям України [7, 45 – 51].

Історична колективна пам'ять завжди зумовлена зацікавленістю. Як стверджує російська дослідниця Л. Рєпіна, люди завжди пам'ятають те, що їм потрібно пам'ятати, проте часто-густо забувають події з власного життя, якщо не надають їм належного значення. Саме зацікавленість визначає ті ключові моменти в історії, які згуртовують націю навколо спільної трагедії, поразки чи успіху. Вдалим прикладом до ілюстрації «зацікавленості» може бути пам'ять про Голокост для євреїв чи Геноцид для українців, що згуртовує націю навколо спільної трагедії, живить національну свідомість почуттям співпричетності.

Важливим аспектом національної свідомості є її пов'язаність із багатьма іншими сферами та проявами колективного життя. Адже не лише етнічна, а передовсім національна тотожність перебувають у тісній взаємозалежності з народним мистецтвом, пісню, побутом чи становими традиціями. Безперечно, одним із головних чинників тут є релігія. Сама релігійна свідомість, особливо у західних областях України, нерозривно поєднана з національною, до того ж так, що цю конфігурацію слід відзначити як ще одну форму національного самовизначення. Якщо й справді існує різниця в інтенсивності національного почуття жителів східних і західних областей, то це можна пояснити певною мірою тією неоднаковою роллю, яку відігравала релігія в цих регіонах [2, 144 – 157].

Водночас в Україні багато робилося задля того, щоб заперечити існування української національної свідомості в минулому, а отже, таким чином заперечити існування нації, звести українців до навіть не етнічної, а протиетнічної аморфної маси. Робилося це, на думку відомого дослідника Я. Дашкевича, такими методами і прийомами:

1. Механічне перенесення засобів сучасної етносоціології та етнопсихології (з переважанням методів опитування) на минулі століття з

метою пошуку відповідей на уявну соціологічну анкету, а оскільки здобути такі відповіді неможливо – зробити висновок, що дослідження підтвердило відсутність національної свідомості.

2. Перенесення методики і критеріїв західноєвропейської науки на дослідження українців як нації, хоча народи західноєвропейських країн своєю етнічною історією кардинально відрізняються від українського, який формувалася на теренах Великого степового кордону між Європою і Азією, що специфічно позначилося на етнічній історії українців.

3. Пошуки велися за писаними програмними документами на зразок національних декларацій, цілковито ігнорувалося національно-визвольне мотивування політичних дій.

4. Зведення свідомості тільки до етнічної, фіксування уваги лише на її ознаках з одночасним замовчуванням того, що етнічна свідомість – це органічна складова національної свідомості, її фундамент.

5. Намагання розглядати національну свідомість у межах окремих соціальних станів чи класів, автоматично виключаючи поза їх межі так звану чернь, яка апріорі до жодного рівня певної свідомості не могла піднятися, адже стани і класи, мовляв, завжди антагоністичні – і на цій підставі заперечувати можливість формування єдиної понадкласової національної свідомості.

6. Заперечення ролі історичної традиції, оскільки, за москвоцентричною системою історичних поглядів, княжа доба історії України – це «древнерусское» і «общерусское наследие», яке не могло – знову ж таки апріорі – мати жодного значення для нібито новоствореного українського народу.

7. Виведення за межі досліджень усіх інших, окрім українсько-польських, бар'єрних відносин, а отже, ігнорування українсько-тюркських по межі Великого степового кордону й особливо українсько-російських, бо там нібито національних антагонізмів, а заразом і диференціації національної свідомості, не було.

8. Заперечення національного змісту релігійних рухів.

9. Конструювання в позанауковий спосіб кількох недостатньо обґрунтованих етно- та національних гіпотез, проблема етнопонаціональної

свідомості в яких так чи інакше мусить займати кардинальне місце [4, 67 – 69].

Як бачимо, усе це свідомо спрямовувалося на те, щоб дискредитувати українську націю, деформувати її минуле, знищити традиції народу, викривити його історичну пам'ять. А поміж тим етнічна історія українців, як і всі інші проблеми нації, потребує деміфологізації з безпосереднім звертанням до історичних джерел та з урахуванням сучасних наукових уявлень про шляхи становлення української нації, про роль етнопонаціональної свідомості у цих процесах. Нам потрібно рішуче звільнитися від баласту, продиктованого і силоміць нав'язаного москвоцентризмом, вульгарним соціологізмом у вигляді «марксистської теорії нації», тим паче, що етнос і нація – це не тільки соціально-економічні, а й етнополітичні категорії.

Втім, національна свідомість, як і національна гідність, є складовою суспільної свідомості, суттєвим компонентом духовного життя нації. Перші наукові тлумачення національної самосвідомості з'явилися в зарубіжній літературі, зокрема в працях Й. Гардера, О. Бауера та ін. В їхніх дослідженнях були досить ґрунтовно розроблені проблеми національної самосвідомості.

Практика суспільно-політичного життя України переконує, що державотворчий поступ був би результативнішим, якби потужніше здійснювалася багатопланова робота із формування національної самосвідомості громадян. Така самосвідомість через багато об'єктивних обставин не змогла сформуватися століттями, починаючи від часів Володимира Великого. І все ж вона була і є. Нині її вимагають реалії часу, і не тільки в Україні, а скрізь, де є українці.

Переважає більшість країн світу – багатонаціональні, в них проживають не десятки, а сотні народів. Лише деякі держави (Бангладеш, Корея, Японія, Португалія тощо) – однонаціональні. Багато народів, зокрема й українці, проживають у багатьох державах. Тисячоліття потужного розшарування, силового розпорошення українства зробили свою негативну справу. Нині в Росії українська діаспора (третья за чисельністю нація після росіян і татар) становить близько 10 млн. осіб, у США – 2 млн., в Канаді та Молдові – по 800 тис., Казахстані та Бразилії – по 500 тис., Португалії – 300 тис.

Перелік можна продовжити. Важливіше, однак, інше.

В Україні, а особливо поза її межами, українці проживають у різних умовах – природних, соціально-політичних, культурних. І все ж їм усім значною мірою притаманні такі основні якісні характеристики: мова (бодай у сфері сімейного побуту); специфічні елементи матеріальної та духовної культури (обряди, звичаї, релігія, традиції, стереотипи поведінки), етнічна самосвідомість. Сюди додаються прагнення зберегти і розвивати національну освіту і культуру, не поривати зв'язків з історичною батьківщиною.

Друге, принципове, явище пов'язане з національною самосвідомістю, а відтак і державотворенням. У національній державі завжди є домінуюча, титульна нація, що переважає за історичною гезею, чисельністю, соціально-економічною, духовною та іншими потенціями. А отже:

- саме вона є основним джерелом політичної влади;
- кожна нація потребує (прагне) максимально повного самовираження і автономії;
- кожна нація потребує (прагне) бути максимально вільною, а індивід має належати до конкретної нації.

І третє – як соціальний, історичний результат. Україна мала б постати як найбагатша і найсвятіша з усіх земель, бо лише за своїм природоресурсним потенціалом вона входить до п'ятірки найпотужніших країн світу. Проте поки що Україна за рівнем розвитку дуже відстає. Тут є певна закономірність щодо історичної детермінації. Бідні країни для свого розвитку завжди мобілізують розум, знання; багаті – експлуатують природні ресурси. Ми, в Україні, не повинні, очевидно, повторювати цієї помилки, оскільки і розумом не обділені, і ресурси маємо великі й потужні, однак нині на порядку денному було і залишається питання про те, як привести до влади розумну, національну за своєю свідомістю еліту, спроможну змінити суспільну свідомість [3, 16 – 20].

До недавнього ж часу тільки одне згадування про національну самосвідомість вважалося виявом «буржуазного націоналізму» і розцінювалося офіційною владою як сепаратизм з усіма наслідками, що випливали з цього.

«Керівна і спрямовуюча» правляча партія

не тільки забороняла все те, що стосується національної свідомості, а й постійно контролювала думки людей, вперто прагнула їх русифікувати, та все ж величезні маси українства залишилися такими, якими й були, – українськими. З цього приводу В. Винниченко висловлювався так: «Ми всі хотіли сепаруватись від насильства, від самодержавної руки, від ганебної смерті в петлі всеросійської шибениці. Нам закидали брак патріотизму. В ім'я чого ми мали бити в бубни і литаври, гасати в дикому танкові й горлати славу?.. Коли за одну належність до української нації садювали людей в тюрми, гнали в скотячих вагонах у заслання, мордували місяцями в страшних «участках», коли одверто й цинічно заявлялося, що нарешті настав час остаточної загибелі українства, й ту загибель усі реакційні течії Росії провадили в життя з потиранням рук, коли нас обкидувалось болотом, інсинуаціями, прокльонами й коли за нас не чулось майже ні одного голосу, – цілком натурально, що ми тоді найбільше, найвиразніше почували себе чужими, ворожими цій проклятій «тюрмі народів» [1, 37].

Етнокультурна ситуація – явище достатньо усталене. Зміна етнокультурних ситуацій відбувається повільно. Нова ситуація входить у гострий конфлікт не лише з особистістю, а й із державою, і особливо тоді, коли розбудова держави здійснюється на принципово інших ідейних, духовних засадах. Стара етнокультурна ситуація стає гальмом процесу державотворення. Цьому, до речі, сприяє стара еліта, що є реальним носієм такої ситуації. «Психологія "гомо советікуса", – пише український історик В. Сулько, – міцно тримає у своїх пазурах старше і середнє покоління людей на всьому пострадянському просторі. В Україні немає своєї Синайської пустелі, щоб можна було 40 років водити люд і виростити нове покоління повноцінного, вільного українця. І досі майбутнє своїх дітей і онуків обирають здебільшого їхні дідуся і бабусі, які окрім «щасливого» радянського рабства нічого не бачили і не знають, нав'язуючи молоді своє втрачене минуле» [8, 5].

Виникає також конфлікт між державою і етнокультурною ситуацією, що є закономірним, оскільки більш як трьохсотлітнє перебування у складі Російської царської імперії, а далі – під радянським тоталітаризмом ха-

рактизувалося небувалим пригніченням, знуцанням над людиною, особистістю. Столітній синдром ненависті до чиновника, держави значною мірою успадкувало нинішнє покоління людей, якому взагалі важко повірити, що держава може бути чесною і справедливою у ставленні до своїх громадян [3, 16 – 20].

Цю зневагу до держави в Україні потужно підсилює низький рівень державницької свідомості еліти, чиновників усіх рівнів, унаслідок низьких духовних і професійних якостей яких формальну владу не поважає народ, по суті, тому вона є нелегітимною. А якщо так, то проблематичними є будь-які позитивні трансформації суспільства. «Як засвідчує історія, – пише український філософ В. Кремень, – спроби трансформувати основи економічного, соціального та культурного життя в нашій країні без зміни культури як «духовного генетичного коду» життєдіяльності переважної більшості її населення зазвичай призводили до соціокультурного відторгнення реформ, як тільки вони створювали ситуацію невпевненості, хаосу і дискомфорту. Відбувалася криза легітимності політичної влади (вона не знаходила виправдання своїм діям з

боку переважаючих соціальних груп суспільства) і закінчувалася контрреформами «згори» або, ще гірше, революціями чи бунтами «знизу» [5].

Конфлікт етнокультурної ситуації і держави в Україні нині особливо дається взнаки, через те, що домінуючою є не національна етнічна еліта як провідник етнокультури. До 1991 р. по-іншому й бути не могло. Дослідники зазначають, що період від 1917 до 1986 р. можна поділити на чотири півперіоди, які характеризуються не просто різними формами державної влади, а й її номенклатурою. Перший – ленінський (пошуковий характер державного працевлаштування). Другий – сталінський (тоталітарний, номенклатурний). Третій – хрущовський (короткочасна демократизація, спроби вийти з кризи управління народним господарством). Четвертий – брежнєвський (люмпенізація і цілковита деградація номенклатурного політичного режиму) [6, 295].

Наведену періодизацію можна екстраполювати і на Україну, що була складовою великої імперії – СРСР. Однак принципово важливим є інше – справжня національна еліта від 1991 р. до сьогодні все ще тільки робить спроби прийти до реальної політичної влади.

## Література

1. **Винниченко В. К.** Відродження нації / В. К. Винниченко. – К.: Політвидав України. – 1990. – Ч. 1. – 348 с.
2. **Вівчарик М. М.** Українська нація: витоки, становлення і сьогодення: Навч. посібник / М. М. Вівчарик, В. П. Капелюшний. – К.: Олан. – 2003. – 280 с.
3. **Головатий М.** Національна самосвідомість як засаднича умова формування державності / М. Головатий // Персонал. – 2007. – № 11. – С. 16 – 20.
4. **Дашкевич Я.** Національна свідомість українців на зламі XVI – XVII ст. / Я. Дашкевич // Сучасність. – 1992. – № 3. – С. 65 – 74.
5. **Паніч Ю.** Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах / Ю. Паніч // Укр. наук. журн. – К.: Укр. центр політ. менеджменту. – 2006. – № 6. – С. 45 – 51.
6. **Сулько В.** Геноцид українців: розлам свідомості / В. Сулько // Мандрівець. – 2006. – 1 (60). – С. 3 – 7.
7. **Кремень В.** Феномен «предательства» в отношениях народа и власти / В. Кремень // Зеркало недели. – 2006. – № 9 (588). – С. 27 – 31.
8. Основы политической элитологии: учеб. пособие / Г. К. Ашин, А. В. Понеделков, В. Г. Игнатов, А. М. Старостин. – М.: ПРИОР. – 1999. – 302 с.

## Резюме

• *Основні етапи становлення національної свідомості українців розглядаються з урахуванням наявних суперечностей демократичного розвитку країни.*

• *Основные этапы становления национального сознания украинцев рассматриваются с учетом имеющихся противоречий демократического развития страны.*

• *The main stages of building the national consciousness of Ukrainians is viewed taking into account the contradictions of democratic development of the country.*